

FILEP ANTAL

A városiasság építészeti jellegzetességei a településkutatásban

Aligha lehet kellőképpen hangsúlyozni, hogy a kataszteri nyilvántartás írott forrásai és a terepi felmérések térképei számos szaktudomány számára nélkülözhetetlen forrásul szolgálnak. A kataszteri felmérések a magyar állam- és nyelvterület nagy részén egységes szempontok szerinti adatfelvételeik révén szinte valamennyi vizsgálandó témakörben minden korábbi forráscsoportnál gazdagabb adatállományt kínálnak. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy ez az adatbázis a hagyományos kutatási eszközökkel kimeríthetetlen egy-egy kutató számára. Nem kisebb a jelentősége annak sem, hogy egyszerre több tudományterület érdeklődésére számíthatnak azok a levéltárosok, akik a kataszteri forrásokat feltárják, rendszerezik, digitálisan hozzáférhetővé és az értelmezéshez a kellő háttérinformációkat is közkinccsé teszik. Az egyes kataszteri felmérésekhez és a kapcsolódó nyilvántartáshoz bármely szaktudomány felől közelítünk is, közléseink, elemzéseink szinte minden esetben tudományközi összefüggésűek. A történeti, a néprajzi vizsgálatoknak kikerülhetetlenül településtudományi, emberföldrajzi vagy történeti szociológiai kapcsolódásai lesznek, ha csak a legfontosabb társtudományokat említjük. Aligha lehet eléggé becsülni annak a lehetőségét, hogy a korábban lezajlott tudománytörténeti vitákhoz ellenőrző mérlegeléssel kapcsolódhatunk. Hiszen a korábban megfogalmazott álláspontokat a kataszteri felmérések, nyilvántartások adalékaival árnyalhatjuk, megerősíthetjük, vagy éppen akár arra kényszeríthet bennünket a kutatói

lelkiismeret, hogy „perújrafelvételt” kezdeményezzünk az egykori viták kérdéseiben.

Lassan csak a tudománytörténet kutatói tartják nyilván, milyen távol állt egymástól Mendöl Tibor (Nagyszénás, 1905 – Budapest, 1966) akadémikusnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzorának, kiemelkedő jelentőségű geográfusunknak, a magyar emberföldrajz klasszikus mesterének a városfogalma az ifjú Erdei Ferencétől (Makó, 1910 – Budapest, 1971), aki gondolatrendszerét magyar városaink sajátosságairól nem kevésbé Györffy István településnéprajzi munkái hatása alatt alakította ki.¹ Mendöl Tibortól ugyan nem volt idegen a települések funkcionális elemzése, de a városias jelleget erősen a 19. század második felében egyre általánosabbá váló építési, épületegyütteseiket, telektömbjeiket. Azt sem mérlegelte, hogy egyes városokban, például Kolozsvárott a hóstáti, magukat földésznek nevező gazdálkodó polgárok, Győrött az újvárosi Majorokban élő földműves polgárok más módon gazdálkodtak, amint az megszokott volt a két várost körülölelő falvak övezetében.² Ugyancsak nem mérlegelte senki, hogy ezek a városban élő agrár foglalkozású polgárok nem is csak a várost élelemmel ellátó gazdálkodók voltak, de a szekerezéssel és a hajóvontatással, különböző gépezetek állati erővel való működtetésével a polgári, városi gazdasági élet nélkülözhetetlen tényezőiként tevékenykedtek. Azt most ne is elemezzük mélyebben, hogy a

1 Mendöl kézikönyve szakirodalmat is bőven felsoroló összefoglalást nyújt. MENDÖL TIBOR: *Általános településföldrajz*. Bp., 1963. ERDEI FERENC: *Magyar város*. Bp., 1939. Meg kell jegyezni, hogy Erdei Ferencet a makói társadalom alapos ismerete vezette. Györffy István nyomán kialakított településtörténeti koncepcióját a néprajz részéről 1970 körül az ifjú Bárh János már kritikai mérlegelés alá vette, amikor a Kalocsai-Sárköz településszerkezetéről disszertációt írt.

2 PILLICH LÁSZLÓ: *Városom évgyűrűi*. Kolozsvár, 1985. és GAAL GYÖRGY: *Magyarok utcája. A kolozsvári egykori Bel- és Külmagyar utcák telkei, lakói*. Kolozsvár, 1995. Gaal György munkájára azért is figyelniünk kell, mert alapbázisa a birtoknyilvántartás volt.

városi földművelő polgároknak a városok céhszervezeteihez hasonló társadalmi szervezeteik lehettek. Gondoljunk a kolozsvári kalandos társulatokra!

Három igen nagy múltú kis város, a 19. századot lényegében mezővárosként megérő, az 1872. évi közigazgatási reform után nagyközségként élő település elemzését végzem el. Vajon a kataszteri felmérés segítségével a települések urbanitását, az épületállományt, az utcaképet a házalaprajzok és a telekrend elemzése alapján miként ítélnénk meg? Elemzésre a történeti Pozsony megyében, a Csallóköz nyugati részében fekvő Somorja (szlovák neve: Šamorin, német neve: Sommerein, latin megnevezése: Fanum Sanctae Mariae) szlovákiai magyar várost szemeltem ki. Van adat arra, hogy magyarul is Szent Mária névvel illették. Első okleveles említése 1285-ből adatolható. Mai lakosság száma 13 324 fő.

Pest megyéből Ráckeve vizsgálatára gondoltam, mert a mai települést szinte történeti előzmény nélkül, pusztult középkori település határában a török elől, a középkori Dél-Magyarországból, az Al-Duna mentében megszervezett Árpád-kori Keve megye, Kevevára városából (szerb neve Kovin) menekülő, kereskedő polgárok alapították 1440-ben. A szomszédságban fekvő Bálványos, Szkorenóc településekről is jöttek a Csepel-szigeten megtelepülők, városalapítók közé. Az új település Ráckeve, Ráckevei néven hamarosan Pest megye nevezetes városává vált. A szerb, macedon, dalmata és részben magyar áttelepülők mellé hamarosan az ország belső vidékeiről is mind többen beköltöztek. Így a 16. század derekán már a magyar reformátusok egyik jelentős szellemi központja működhetett itt. A török hódoltság alatt a város fenntartotta a kontinuitását, a kereskedelmi és közlekedési központ szerepét a 18. század folyamán lassan elvesztette. Az 1960-as évektől mind világosabbá vált, hogy Ráckeve 15. és 16. századi építészeti kultúrájának nyomai fennmaradtak a polgári épületek falaiban. Így a középkori város kultúráját

nem csak a rendkívül értékes szerb, pravoszláv templom őrzi. Mai lélekszáma 10 605 fő.

Harmadik mintavételi helyül Sárospatakot választottam a történeti Zemplén megyéből. Városi rangja 1261-ből igazolható. Egyik közössége (a mai Bodrogolasziban letelepedő hospesek) 1201-ben kapott szabadalomlevelet. Középkori városiasságát a plébániai iskolája is minősíti. Itt tanult Zalkai vagy Szalkai László (Mátészalka, 1475 – Mohács, 1526), a mohácsi síkon elesett esztergomi érsek. Iskolai feljegyzéseit középkori iskolakultúránk legteljesebb emlékeként az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi. 1531-től protestáns iskolaközponttá vált a település. A Tiszáninneri Református Egyházkerület Kollégiuma országos jelentőségű gimnáziumi és akadémiai oktatási intézményeket, tudományos gyűjteményeket foglalt magában. A város történetében nagy fordulatot hozott, hogy Perényi Péter a török előretörést követően dél-magyarországi birtokairól Sárospatakra telepedett át. A zempléni Sárospatakra cserélte a Baranya megyei Siklóst, ahol nagyon igényes építészeti környezetet teremtett magának, de a török előrenyomulás miatt élete veszélybe került. Perényi Sárospatakon minden előzmény nélkül a város közepén várat emelt, majd a vár és a város gótikus plébániatemploma közötti részét falakkal, bástyákkal vette körül.³ Érdemes megjegyeznünk, hogy a Perényiekkal nagyobb számban érkeztek dél-magyarországi jobbágyok is, a Bodrogbal partján fekvő városrész, Kispatak történeti forrásokból ismert Tótszere róluk nyerte a nevét. (Az észak-alföldi népnyelvben a tót szónak 'nem idevalósi' jelentése is volt, de jelölhették e szóval a szlavóniaiakat, a horvátokat, a szlovákokat, amint a szlovénok népi neveként is használták.) A 17. század folyamán a vár urai mindinkább az allodiális uradalmi gazdálkodásra tértek át, és a helyi iparúzókat csak olyan mértékben részesítették a korábbi kedvezményekben, amennyiben az az uradalom gazdasági érdekeit szolgálta. Városi jogállását Sárospatak 1872-ig megőrizte, és a Tokaj-Hegyalja

3 FILEP ANTAL: A kataszteri térképek feltárják a rejtőzködő műemlékeket. Sárospatak erődítésének nyomai a kataszteri térképeken. *Catastrum*, 7. (2020) 4: 19–32.

egyik legfontosabb települése maradt. Városi státusát 1968-ban újították meg. Lélekszáma 2019-ben 11 886 főt tett ki.

Úgy véljük, mintavételünk szinte az ország egészét földrajzilag is reprezentálhatja. A véletlenszerűen kiemelt települések középkori, városi múltja kétségtelen. Sajátos módon a mai népességszámuk azonos nagyságrendű. Ugyan az ígéretes középkori előzményeihez képest mindhárom település a hazai városok rangsorában hátrább szorult, de a 20. századon át is mindegyik megőrizte a kistáji funkcióit.

Somorja

Érdemes a részletesebb tárgyalás elején idéznünk Fényes Elek (vagy egykori informátora) Somorjáról írott jellemzését. Tökéletesen összefoglalja a mezővárosok táji szerepét. Sorai azért is különös jelentőségűek lehetnek számunkra, mert a *Geographiai Szótár* éppen a kataszteri munkálatok kezdeti korszakához közel, 1851-ben látott napvilágot.⁴ „Somorja, (Sommerein, Sammaria, Fanum S. Mariae) régi s a Csallóközben legnevezetesebb privilegiált mezőváros Pozsonytól 3 mérföld távolságra, 1 fertálynyira a nagy Duna bal partjához. Hajdan, azaz 1405-ben királyi város volt, de ezen szabadságát 1465-ben elvesztette. Vannak több királyoktól szép szabadságai, privilégiumai.” A címszó III. Andrástól II. József-ig részletesen felsorolja azokat a magyar uralkodókat, akik Somorja szabadalmait adományozták, megerősítették, majd megállapítja: „lefizetvén esztendőnként a 806 forintot a pozsonyi várkapitányságnak, minden földesúri jussokkal élhet s földjeit szabadon használhatja. – Hatósága magának van”. A címszó rövid települési és építészeti jellemzést is ad: „Két főutcája elég széles, kővel kirakott, sőt a régi időkben sánca és két kapuja is volt. Házaik többnyire mind földszintiek, de téglából épültek.” Könnyen mérlegelhetjük az igazát, ha elemezzük a 1894-ben készített és 1904-ben revideált kataszteri térkép

belterületi szelvényeit. Természetesen Somorja ismertetése kiterjedt a népességszámra, az anyanyelvi és a vallásfelekezeti megoszlásra is. „Lakosainak száma 2603, úgy mint 1502 katolikus, 834 evangélikus, 267 református, nyelvökre nézve leginkább magyarok, s kevés németek, de ezek is mindnyájan tudnak magyarul.” Igen sajátos, hogy az 1910-ben lebonyolított népszámlálás alig talált nagyobb lélekszámot. Akkor a census 2930 főben állapította azt meg. Közülük magyar nemzetiségűnek vallotta magát 2699 személy, mellettük 114 szlovák és 112 német lakosról adtak számot. 2103 híve volt a római katolikus plébániának, 228 lélekszámú református egyházközség birtokolta az Árpád-kori eredetű templomot. A türelmi rendelet után felépült lutheránus templomhoz 370 hívő tartozott. Sajátságos módon a 19. század második felében a somorjai evangélikusok lélekszáma 470 fővel csökkent. Nyilván nagyobb elvándorlás történt.

Szemléletes összefoglalást kapunk Somorja gazdaságáról, táji szervező szerepéről. „Általában véve szorgalmatos, vagyonos emberek, s a kézi mesterségeket, földművelést, kereskedést, kertészséget erősen űzik. A körül belől fekvő vidékeknek s mondhatni a Csallóköznek pór-népét ők tartják posztóruhákkal, szűrökkel, csizmákkal, kalapokkal, s honnan nemcsak országos, de szombaton tartott heti vásárai is igen élénkek egyszersmind nagy fontosságúak: mivelhogy a Csallóköz gabonáját többnyire ide hordja eladni. Továbbá találtatik itt egy patika, levélposta Csallóköz számára, serház, két rév, egyik az öreg Dunán, másik közösen Rajkával az országvári [oroszvári?] Duna ágán, 13 Duna-malom, több zöldséges, gyümölcsös kert, egy lerakó hely az Ausztriából jött fenyőszalak, deszkák, lécek számára s a többi.”

A fentieket a természeti környezetről adott tömör és különös figyelmet érdemlő híradás egészítette ki. „Erdeje a Duna szigetjében szép s mivel tölgy, bikk, szilfából áll nagyobbára, ezen fában szűkölködő környékben kivált ke-

4 A forrásszövegeket – azok könnyű elérése és ellenőrizhetősége miatt – a mai helyesírással és központoszással, de a szóhasználati sajátosságokat megtarva adom közre, az egyértelmű rövidítéseket külön jelölés nélkül feloldottam.

■ Orsóna emlékeztető széles utca mellett szerveződött középkori eredetű település. A főutca két szélső házszára által közrefogott térségben a központi tér, piac két oldalán két háztömböt alakítottak ki. A középső háztömbökben három és négy oldalról sűrűn beépített kis telkek. A szélső házszorokban szalagtelkeken L alaprajzú házakkal zárt utcavonalat alakítottak ki. A telkek belsőjében, végén pajtákát állították. Az orsós település magjának délkeleti szélén a középkori templom területén cinteremmel, temetővel. A templom körül utcas településrész. A városmag déli elterében széles kerti terület. Ennek külső oldalán néhány spontán módon megült utca. Somorja kataszteri térképe, 1894 (GKŰ ÚÁGK, Br 245)

*mény fa tekintetében megbecsülhetetlen. Szántóföldje elég és termékeny, de rétje kevés.*⁵

A nagyon kiválóan megfogalmazott városjellemezés és a mezővárosok, kis városok tájszervező szerepének jellemzése mellett érdemes elemeznünk az 1894-ben készített, 1904-ben korrigált, 1:1440 méretarányban szerkesztett kataszteri térkép belterületi szelvényeit. Somorja belsőségét négy szelvény tartalmazza. Valamennyi szelvény jobb felső sarkában „Somorja Iső rész, Ny. oszl. XVIII. 24. szelv. ai” jelzet olvasható.⁶ A bal felső sarkon 9/1-től 9/4-ig találunk a szelvény egyediségét jelölő számot. Valamennyi szelvény alsó margóján ez szerepel: „Egybehasonlította: Diendorfer Ede mérnök, Felmérte: Maczek József főmérnök.”⁷

Lényeges településszerkezeti információt a 9/1, a 9/2 és a 9/4-es szelvények tartalmaznak. Somorja északnyugat–délkeleti tengelyen szerveződött város, a 9/1 és a 9/2-es szelvényeken kiterjedt orsó alakú települést (Angersiedlungot) ismerhetünk fel. (A nemzetközileg elterjedt kifejezés a település kiszélesedő belső terére utal, hiszen a 'der Anger' jelentése pázsit, gyp.) Somorja azért is sajátos településképet mutat, mert a főutca kiszélesedett terét másodlagosan beépítették. Csak a település centrumában maradt a két középső, jelentős méretű háztömb között kisebb tér. Attól jobbra és balra az ovális teret a viszonylag kis középső részen kívül két háztömbtel teljesen beépítették. Ez a beépítési típus a szomszédos Moson megyei Rajkán is megtalálható. Az orsó alakú középső rész két telektömbjében jó néhány emeletes házat építettek. A zárt utcai homlokzatú épületek telkei, udvarai kicsinyek,

és gyakran három vagy négy oldalról beépítettek. Ezekben a házakban többnyire az iparos, kereskedő polgárok éltek. A hajdani boltokat ezek a házak fogadták be. Érdeemes megjegyeznünk, hogy nem mindegyik iparúzó és kereskedő távolodott el a földműves gazdálkodástól. A város Duna felé eső oldalán tágas kerteket birtokolhattak, ahol a gazdálkodásukhoz szükséges felszerelést is tárolhatták, ahol megfelelő rakodóhelyük lehetett, pajtát, istállót, ólat tarthattak. A településmag közepén szigetesen elhelyezkedő két háztömböt elég széles út választja el a városközpont orsóalakban kiszélesedő északi és déli külső házsorától. A térkép készítője a „Magyar utca”, „Király utca” neveket írta az út nyugati szakaszára. A keleti oldalon a középső tértől az Árpád-kori eredetű, késő gótikus református templom irányába eső részen „Búza piac”, „Városház utca” feliratokat alkalmazott. Konzultánsom, Kocsis Aranka etnográfus, kiadói szerkesztő, a Csallóköz kiváló kutatója, aki sokáig lakott és dolgozott Somorján, és aki a csallóközi várost behatóan vizsgálta, nem ismerte ezeket a helyneveket. Ám felhívta a figyelmemet, hogy ezt a házsort a helyi törzsökös lakosok Gazda sor néven ismerték. Ez a megnevezés a helyi történeti forrásokban korábról is követhető. A Király utca és a Városház utca külső oldalát a helyi lakosság Pór sor néven tartotta nyilván. (Csak röviden utalhatunk arra, hogy talán már az Árpád-kortól kimutatható 'pór' szavunk földművest jelent eredetileg. Korai német jövevényszavunk, a mai német irodalmi nyelv 'der Bauer' szavának bajor, osztrák nyelvjárási változatával, a 'paur', illetve a középfelnémet

5 FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik.* Pest, 1851. IV. 36. (Elérhető az Arcanum Kézíkönyvtárban, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/>)

6 Nincs arra lehetőség, hogy a katonai és kataszteri felmérések szelvényezési gyakorlatát részletesen ismertessük, azok összefüggéseire l. JANKÓ ANNAMÁRIA: A katonai és a kataszteri felmérések kölcsönhatása (1763–1940). *Catastrum*, 6. (2019) 1:3–18. A felmérési utasítások meghatározták az 1-1 négyzetmérföldet magába foglaló háromszögelési térkép felosztását. Az országban alkalmazott kezdőmeridiántól – nálunk a Gellérthegy – keleti és nyugati irányban római számmal jelölt oszlopokra (Colonne), illetve a meridiánra merőleges vízszintestől (perpendicularum) arab számokkal jelölt sorokra osztották a teljes területet. Az oszlop és sor számával meghatározott négyzetmérföldet négy oszlopra (a, b, c, d) és öt sorra (e, f, g, h, i) tovább osztották, a négyzetmérföld 20 szelvényét a betűkombinációk (ae, bf, di stb.) egyértelműen azonosították. Vö. ehhez: REISZ T. CSABA: A kataszteri felmérési utasítások. *Catastrum*, 2. (2015) 1:3–10., továbbá pl. az 1856. évi felmérési utasítás 120–122. §§-ait, az 1865. felmérési utasítás 82–85. §§-ait (a felmérési utasítások elérhetők a *Catastrum* honlapján, www.catastrum.hu).

7 Geodetický a kartografický ústav Bratislava, Ústředný archiv geodézie a kartografie (= GKÚ ÚAGK) Br 245 – Somorja / Šamorín/ 1894.

■ Panorámakép Somorjáról. Kranczinger Nándornak a város plébániatemploma (korábban a paulánus szerzetesek temploma) tornyából a középkori eredetű református templom felé délkeleti irányban készített felvétele. Jól látszik a szélső házsor, a Gazda sor zárt vonalú beépítése. A felvételt dr. Végh László igazgató (Forum Institut) jóvoltából adhatjuk közre

■ Panorámakép Somorjáról. Kranczinger Nándornak a város plébániatemploma (korábban a paulánus szerzetesek temploma) tornyából északnyugati irányban készített felvétele. Jellemzően mutatkozik a szélső házsor, a Gazda sor épületeinek típusa, zártsága. A középső északi háztömb jellegét is megbecsülhetjük

'búr' változatával áll összefüggésben. Az irodalmi német nyelv 'bauen' 'ültet, elültet, megművel, termel' jelentésű igéjének szóbokrából származik. Így a Pór sor feleselő párja lehet a Gazda sornak.)

A somorjai városmag déli, délkeleti része különös figyelmet érdemel. Az orsóalakban kialakított főutca közvetlen szomszédságában áll a középkor egyik legszebb csallóközi egyháza, a református gyülekezet temploma. Az orsós településrész mellett külön negyednek látszik a templom tágabb szomszédsága. Mintha településtörténetileg korábbi fázisként alakult volna ki. A templomot feltűnően nagy, kerekded kert veszi körül, mintha valaha védő kerítőfala lett volna. A Pór sor végén néhány ház kisebb telekkel ehhez a kerek templomkerítéshez épült hozzá. A templomtól telek szélességnyivel kissé északabbra a Kis utca vezet a város délkeleti végére, de lényegében felfűzi

az orsó alakú település résztől eltérően tájolt, délnyugat-északkelet tengelyhez igazodó, a középkori templom szomszédságában kialakult kisebb utcákat. Ilyen a Temető utca, a Szél utca, a Fazekas utca, a Kovács utca, és ebből a negyedből indul a Tejfalusi utca is.

Sajátságos, hogy mind a Gazda sor, mind a Pór sor jellegzetes szalagtelkes megülést mutat. A környék éghajlati adottságai miatt ajánlatos volt pajtákat használni. A Somorján épített pajtáknak csak egy részét állították a telekvégre és a megszokott módon a telek hossz tengelyére merőlegesen. Elég sok pajtát a telek belsejében, a hátsó telekszomszéd kerítése mellé helyeztek el. Az északi oldalon, a Gazda sor külső szélén csak igen keskeny csík maradt a helyi közlekedésre, mert szinte a teleklábon futott az országút, amit a térképi jelölés szerint mind a két oldalon árok kísért. A 19. század végén még az országúton túlra nem terjedt át a város belterülete.

A város déli oldalán, a Pór sor teleklábvonalán kívül húzódott a Kertalja (más szelvényen „Kert alja”), amely elvezetett a református templom mögötti térségig, ahol nagy vízállásos részek tarkították az út mellékét. Úgy tűnhet, hogy ez a lapos rész valamilyen hajdani Duna-ág maradványa lehet. Szélességére, mélységére jellemző lehet, hogy a Temető utca folytatásában hidat vertek rajta. (Ezt a hidat már 1777-ben is használták.)

A Kertalja külső déli oldalán olykor szabálytalan telektömbök között vezetnek jó részben a Duna felé eső városszélre a Legelő út, a Molnár, a Halász, a Duna, a Városmajor utcák, valamint a Csölösztői út és a Paulánus köz. Térképünk felvétele idején ebben a térségben többnyire lakóházak álltak, de nem kevés a lakótelkektől elkülönült telek, kert, amelynek a tulajdonosa valahol másutt birtokolt lakóházat, és olykor ezeken csak gazdasági épület (gyaníthatóan pajta) állt. Somorja ugyanis részben osztott beltelkű település volt.⁸

Vissza kell térnünk a Pór sor és a Gazda sor telkeinek beépítési rendjéhez! A lakóházak lehetőleg a szalagtelkek északi oldalára épültek. Így a ház udvari homlokzata kedvezően kapott napfényt. Az udvarban, a telekláb felé hosszú egymenetű rendszerben sorakoztak az egyes helyiségek. Mondhatnánk, fésűs beépítésre kellene gondolnunk, ám sajátos módon minden lakóépület L-alaprajzzal, a kisalföldi népi terminológia szerint keresztházként épült. A házak utcai homlokzatát úgy alakították ki, hogy minden épület a szomszédos házhoz csatlakozzék. Így teljesen zárt utcavonalat alakítottak ki. Némelyik portára az utcáról csak személyi közlekedésre alkalmas, elég keskeny ajtón lehet bejutni. Ha nagyobb száraz bejárásos kapukat létesítettek is, azok aligha lehettek arra alkalmasak, hogy hordáskor kevés gabonával vagy szénával rakott szekérral behajthat-

tak volna. A lakóházaknak legkevesebb két ablaka az utcára nyílt, de általában háromablakos homlokzattal építkeztek. Ez az építési forma a református templom környéki kisebb telkű háztömbökben is általánosnak mondható. Az épületállományt valamikor az ötvenes évek vége előtt európai hírű, kiváló etnográfusunk, Hofer Tamás vizsgálta. Arról tájékoztatott, hogy 17. századi, vésett feliratokkal datált, gendrás deszkamennyezeteket látott. Érdemes megjegyezni, hogy a néprajzi irodalom 17. századból származó, talán legelső mestergerendáját is a Győr melletti Börchs községből közölték 1911-ben. A börcsi épületek különben nagyon hasonlítanak a somorjai házak alaprajzára. A geográfus normák szerint Somorja ideálisan urbanizálódott településnek lenne tekinthető, hiszen zárt utcafrontba rendezett település. A somorjai fényképész, nyomdász, képeslapkiadó Kranczinger Nándornak (1876–1966) a múlt század elején (esetleg a 19. század legvégén) készült panorámafelvételei megjelenítik előttünk azokat a házakat, amelyeket a térkép a Gazda sorról alaprajzban örökített meg, és egyben igazolják Fényes Eleknek az épületekről közölt megjegyzését.⁹ Tégláépületeket, cseréptetős házakat örökített meg a fotográfus kamerája. Mielőtt ideális urbanitás jeleit vélnénk megtalálni, az etnográfus kutatónak azonnal meg kell jegyeznie, hogy Somorja abba az övezetbe tartozik, ahol évszázadok óta a falvak lakóházait is zárt utcai fronttal építették. Moson megye nyugati területeitől Morvaországig és a csatlakozó ausztriai régióból sorakoztathatnánk a példákat. (Emlékezetesek lehetnek azok a televíziós híradások, amelyeket 2021 nyarán a morvaországi tornádó pusztításairól láthattunk. A tető nélkül maradt házak azokban a községekben is zárt utcafronttal épültek.) Leszögezhetjük, ennek több százados hagyománya van. A késő középkorban és a

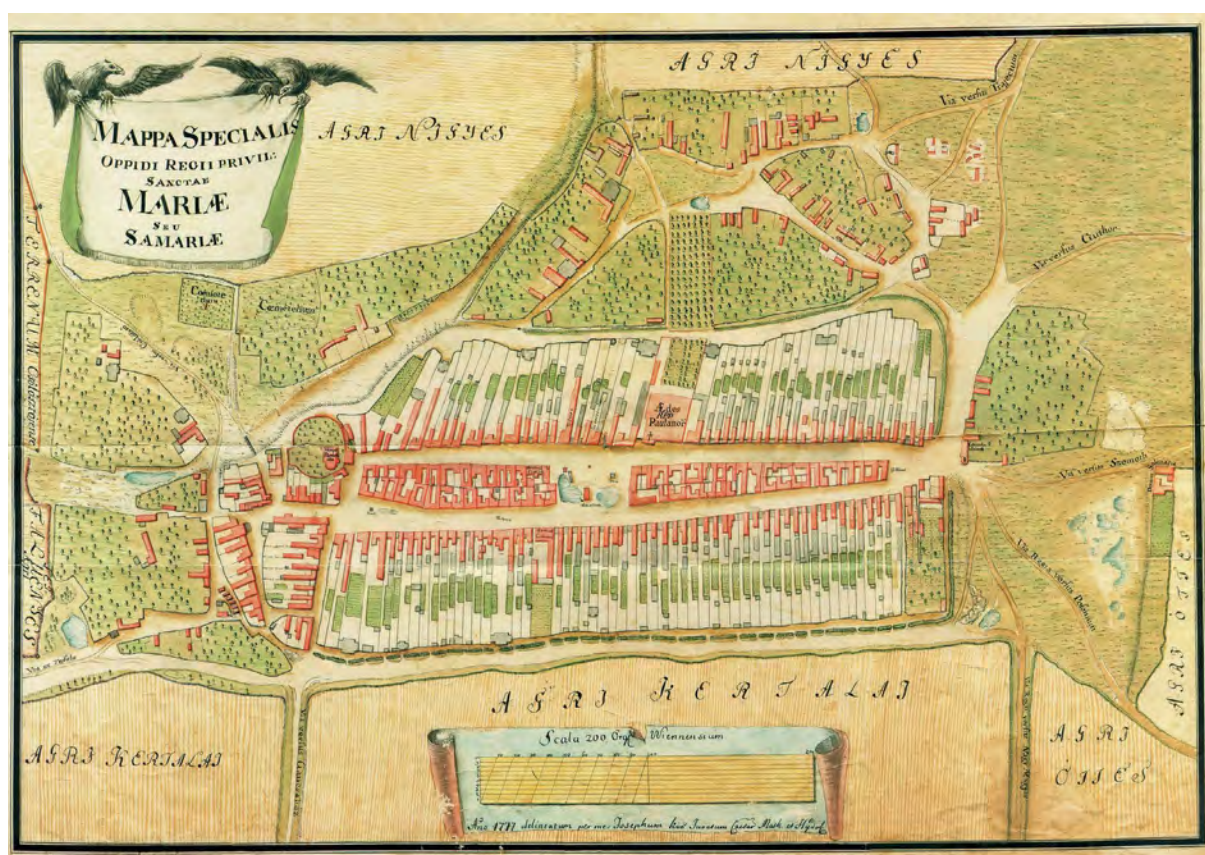
8 KOCSIS ARANKA: Beispiele aus Csallóköz zur Frage der geteilten Siedlungen. *Néprajzi Értesítő*, 71–73. (1989–1991) 135–141. KOCSIS ARANKA: Kertek a Csallóközi-Duna szigeteiben. A *Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Szerk.: HALÁSZ PÉTER. Bp., 1991. 157–164.

9 Hálás köszönetemet fejezem ki Végh László PhDr úrnak, a Fórum Kisebbségkutató Intézet, a Szlovákiai Magyar Levéltár igazgatójának, hogy volt szíves Kranczinger Nándor somorjai városképet megőrkítő felvételeinek digitalizált változatait rendelkezésünkre bocsátani!

kora újkorban kialakult helyi viszonyok adtak alapot, hogy ez az építőhagyomány kialakult, megerősödött.¹⁰

Érdemes arra utalnunk, hogy az 1894-ben készített és 1904-ben revideált kataszteri térkép alig különbözik Kiss József, „császári matematikus és hidrológus” 1777-ben készített *Mappa specialis oppidi regii privi[legiati] sanctae Mariae seu Samariae* című színes térképlapjától.¹¹ Sajátságos, hogy a város két szélső házora már zárt utcavonalat alkotott a 18. század utolsó harmadában, de a házak többnyire még fésűs rendben sorakoztak. Még nem építették

meg a keresztszárnyakat, de már a szomszéd épülethez a ház tetőzetével összeépített színekkel kapcsolódtak. Ezekre az utca felé nagy deszkakapukat készítettek. Pozsony és Nyitra megye kisalföldi térségéből erre 20. századi fényképek kínálnak meggyőző párhuzamokat. Meg kell említenünk, hogy a városmag belsőjében az északi középső háztömb még nem minden telkét építették be zárt utcai homlokzatúvá. A térkép az északi teleksor mögött és attól nyugatra, valamint a kertaljai rész északi szélén még a hajdani, a várost védő sánc jelentős részét is megörökítette. Am figyelmet érde-

■ Somorja 1777. évi belterületi térképe, Kiss József császári matematikus, hidrológus munkája. A rajzoló a kataszteri térkép északi tájolásától mintegy 135 fokkal eltérő tájolóással kiváló minőségben ábrázolta a város belső településterületét. Sajátos, hogy a zárt utcavonalat már kialakították a két szélső házorsóban, de a 18. században még a fésűs beépítésű lakóházakat csak az utca felé nagy kapukkal zárt színekkel kötötték össze. A szerző nagy gonddal ábrázolta a telkek lakóházaihoz kapcsolódó vagy azoktól függetlenül emelt gazdasági rendeltetésű építményeket. Gyakran örökített meg pajtákat. Következésképpen ábrázolta a telkek veteményes tábláit (SAT PAG, Šala)

10 Kocsis Aranka fentebb idézett tanulmányán túl a város történetében eligazítható lehet a *Fejezetek Somorja város történetéből. Történelmi konferencia a Zsigmond király által adományozott városi kiváltságok elnyerésének 600. évfordulója alkalmából*. Somorja, 2005. szeptember 9. Összeáll., szerk.: STREŠŇÁK GÁBOR – VÉGH LÁSZLÓ. Somorja–Dunaszerdahely, 2005. Érdemes mérlegelni PÜSPÖKI NAGY PÉTER névtani, településtörténeti dolgozatát: *Villa S. Mariae – Zentmária – Somorja – Somerein – Šamorín. Gondolatok a város nevééről és kialakulásáról. Irodalmi Szemle*, 18. (1975) 9:706–716.

11 Štátny archív Trnava, pracovisko Archív Galanta so sídlom v Šali (= SAT PAG, Šala), Magistrát mesta Šamorín, III. Mapy a plány, 1. *Mappa specialis oppidi regii privi. Sanctae Maraie seu Samariae, 1777.*

mel, hogy a földhányást számos ponton átvágták a Gazda sor telekvégein, hogy könnyebben kihajthassanak. A 18. századi térképkészítő a telkek gazdasági rendeltetésű épületeit, épületrészeit is bemutatta, amelyek javarésze a házak után a szomszéd telek határán sorakozik, az istállók, a kamrák, a magtárak kaphattak itt helyet. Mellettük nagy gonddal ábrázolta a veteményes kertrészeket. Kis figyelmét nem kerülték el a pajták sem, több igen nagyméretű (a Kisalföldön gyakori) „nyakas pajtát” rögzített. Ezekben őszi, téli időben lovakkal is nyomtathattak. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem minden telken állítottak pajtákat. Olykor csak a törek és a polyva befogadására alkalmas kis építményeket jelzett a rajzoló.

Tartozunk annak az indoklásával, hogy miért tárgyaltuk Somorja jelenségeit talán részletesebben. Mondhatnám, a település hagyományos állapotát talán utolsó magyarországi kutatóként tanulmányozhattam 1967 késő őszi, amikor az MTA Néprajzi Kutató Csoport munkatársaként tehettem tanulmányutat Szlovákiában, kutathattam a Csallóköz területén. Egy nagyon szép, verőfényes, novemberi napon ejthettem útba Somorját. Módszeresen bejártam, szemrevételeztem a várost, hogy alaposan megtervezhessem, mit rögzítsek fényképen, mit és mikor, milyen megvilágítási helyzetben lenne érdemes megörökíteni. Lenyűgözött Somorja egységes városképe és rendkívül sajátos történelmi hangulata, atmoszférája. Mire a szemlével végeztem, mire a református templomtól a település egykori lovassági kaszárnya felé eső végére értem, beborult az ég és kiadós eső támadt, visszaüszött a pozsonyi szállásomra. Elhatároztam, amint tehetem, visszatérek, elkészítem a tervezett dokumentációm. Valóban, a következő szlovákiai tanulmányutam első napjaiban kintartam Somorjára. Megdöbbenésemre négy műemléképületet nem számítva a város történeti magját lebontották, helyén mérnökileg kiépített, sík pusztaságot találtam. Kiderült, házgyári panelépületekkel sohasem volt, előzmények nélküli, új, „korszerű” várost építenek. Utóbb az ötvenes és a hetvenes évek között épített családi házak övezete is hasonló sorsra

jutott. Dolgozatomat az egykori csodálatosan egységes és rendkívül hangulatos kis város, klasszikus mezőváros rekviemjének szánom. Utóbb itthon, Szentesen, Hódmezővásárhelyen, Békéscsabán, Szegeden, Győrött, Pécsen hasonló beavatkozásokkal találkoztam. Majd a kolozsvári Pata utcai, Külmagyar utcai stb. hóstáti településrészek eltűnését is tudomásul kellett vennem, ahol a 16. századtól céhszerű szervezetekben tömörülő, a városi ellátásra szakosodott földészek, kertészkedő, tejjgazdaságot fenntartó földműves polgárok közösségei éltek. Ezeken a helyeken a kora újkortól földműves polgárok éltek, akik árutermelőként gazdálkodtak. Egészen más szubjektumai voltak a történelemnek, mint a tágabb szomszédságunk egykori muzsikjai vagy vecinei. Nem véletlenül ragaszkodtak egyes vidékeinken ahhoz, hogy magukat önelnevezésként polgárnak, egyes nyelvjárásokban pógárnak tekintsék.

Ráckeve

Történetileg és településnéprajzilag nem kevésbé tanulságos Ráckeve településtörténeti, építészettörténeti fejlődése. Az egykori alapítók remélhették, hogy a védett Pest megyei térségből folytathatják kiterjedt kereskedelmi tevékenységüket, és a királyi Magyarországot és a mögöttes közép-európai térséget távolsági kereskedelmükkel továbbra is összeköthetik a balkáni országokkal, sőt békés korszakokban még a törökökkel is üzletelhetnek. Ehhez kiváló lehetőséget kínált számukra az is, hogy a királyi kegyből elnyert új helyükön, a középkori, elpusztult település, Szentábrahámtelek helyén nem csak jó telephelyre leltek, de a Duna partján jó kikötőt alakíthattak ki. Ráckevéről is részesei a dunai hajózásnak. A szigeten nagyobb biztonságban lehettek. Városuknál a Duna-ág bal partjára jó révátkelés is kínálkozott. Utóbb korról korra hidat építhettek. (Tudjuk, Ráckeve polgárainak földjei, majorjai a Duna bal partján a szemben fekvő Bálványos-pusztán voltak.) A város nyugati oldalához főként gyepterületek, legelők és szőlők csatlakoztak. 1526-ig békében, nyugalomban élhettek.

Egykori városépítésük rangosságát mindennél jobban bizonyítja, hogy máig megcsodálhatjuk monumentális, gótikus, pravoszláv templomukat, amely hazánk legnagyobb középkori eredetű szerb egyháza. Minden jel arra mutat, hogy a hódoltság beköszöntéig az új város polgárai eredményesen folytathatták kereskedelmi tevékenységüket. Serény polgárainak munkájával Ráckeve a késő középkor ígéretes városává fejlődött. A beköltözők szerbek, macedónok, dalmátok és magyarok voltak. Néhány évtized alatt a városban jelentőssé vált a magyarok aránya. Így a reformáció egyik jeles központja lett.¹² Szege-di Kis István és Skaricza Máté mellett több kálvinista szuperintendens, püspök is Ráckevén működött. A versíró Skaricza Máténak köszönhetjük, hogy egyik költeményében Ráckeve – 16. század második felében meglévő – városi jellegzetességeit is megörökítette.¹³

Ráckeve történeti településmagját a kataszteri térkép segítségével írhatjuk le, mutathatjuk be. Az 1880-ban készült kataszteri térképnek sajnálatos módon csak a település északi részét ábrázoló szelvénye áll rendelkezésünkre. Szerencsénkre ez magában foglalja a hajdani szerb egyházközség különösen értékes templomát is, de rajta van még (a szelvény déli széle közelében) a reformátusok újabban épített temploma is, amelynek természetesen volt 16. századig

■ Ráckeve a második katonai felmérés térképlapján. A Duna-part árvízmentes sávjában a 15. században megtelepedett város észak-déli tengelyre kiépült utcás település. A zsúfolt belső magban csak lakóépületeket emelhettek. A gazdasági rendeltetésű épületeket a város nyugati-déli előterében kialakított tartozéktelek szálláskerti övezete fogadta be. Ezeket itt és a tágabb környezetben következetesen erős zöld szímmel jelezték a térkép készítői

visszanyúló előzménye. (Ismereteink szerint a református paplak falaiban építészettörténeti értékű köemlékeket találtak, tehát ez a környék is a késő középkori, kora újkori településmaghoz tartozott.) A fennmaradt szelvény bal felső sarkán 19-es számot látunk. A jobb felső sarkon jelzet: „Ráckeve. Ny. oszl. II. 37. szelv. ah.” Az alsó margón: „Egybehasonlította Eckert Dismas mérnök”, valamint „Felmérte Wurda Pál mérnök”.

A térképszelvény tanúsága szerint (és a helyszíni bejárásom tapasztalata alapján) bizonyosak lehetünk, hogy Ráckeve városmaga kiépítése során az otthon kereső polgárok

12 A Ráckeve történetére vonatkozó legújabb irodalomból felhívjuk a figyelmet MISKEI ANTAL dolgozatára: Ráckeve, a királyi mezőváros (1440–1541). *Acta Academiae Agriensis Sectio Historiae*, 39. (2012) 159–175.

13 MÉSZÁROS LÁSZLÓ: „Mindezeket írák böjt más hóban...”. Skaricza Máté 400 éves históriás verse. *Honismeret*, 9. (1981) 4:11–15. Nagy irodalmat közölt.

- Ráckeve belterülete a kataszteri felmérés 1880-ban készült térképének (fennmaradt) északi szelvényén (Lechner Nonprofit Kft.). A rendkívül zsúfolt belterületnek a szerb templom és a református templom vonalától északra eső részén biztosan a késő középkor, a kora újkor fordulója körül kialakult utcahálózata látható. Kicsiny alapterületű telkekre építették a lakóházakat gazdasági épületek nélkül. A szálláskertes oszottság jellegzetes példája. A szelvény alsó szegélye mellett a Duna felőli házsorban a református templom. Ennek utcájában, a Kossuth utcában 15. és 16. századi eredetű házak maradványait tárták fel a műemléki kutatók

■ Ráckeve kataszteri térképének belterületi részlete a pravoszláv, szerb templom, a református templom és a híd között. Feltűnő a telkek területének szűkösége. A kép bal oldalán a gazdasági tartozéktelkek övezetének széle látható

a Csepel-szigetet keletről ölelő Duna ágának jobb partja közvetlen közelében kialakult, természetes földhátat ülték meg. Véleményem szerint korábbi földtörténeti periódusban a Duna övzátonyként építette ezt a nem túl széles, a történeti időszakokban már árvízmentes kiemelkedést. Egykor a folyam vízhozama lényegesen nagyobb volt, és a meder vízmagassága a jelenleginél szintén sokkal nagyobb lehetett. Erre vall, hogy a viszonylag nem túl széles, a Dunával párhuzamos, észak–déli irányú földhát nyugati oldalát eléggé kiterjedt laposabb, belvíznek kitett, olykor árvízjárta terület kíséri. Ezzel függ össze, hogy a belterületet nyugatról határoló Öreghegyi úton felül és az Öreghegyi úton alul a dűlőkben és a szálláskertként is szolgáló Lencse kert területén sok felé elágazó árokhalózatot rögzített a felmérés. Az említett helyektől délnyugatra a „Telek allja” [így!] osztatlan határrészen (minden bizonnyal gyepes területet jelöl a helynév) „Czigány domb” és a már említett Lencse kert nyugati határvonala mellett az árkok végpontján túl jelentékeny tavat, vízállást örökített meg a kataszteri mérnök. A laposabb területen az árvízvédelmi töltések kiépítése előtt csak úgy lehetett biztonsággal épülete-

ket emelni, fenntartani, ha mesterségesen az árvízszint fölé emelt halmokat, földhányásokat alakítottak ki. Ezeken az épületeken kívül rakodóhelynek is el kellett férnie. A mesterségesen rakott földhalmokon emelt, eredetileg leginkább istállókként használt épületeket a hatvanas, hetvenes években még lehetett látni, bár már az előző évtizedek házhelyosztását követően kockaházak tengerében kellett őket megkeresni. (Mosolyogva emlékezem arra, amikor egyik kedves német kutató kollégámnak mutattuk meg Ráckevét. Ismertettem az árvíz elleni halmokra építést is. Barátunknak kedve támadt ilyen halomra épített szálláskerti istállót meglátogatni. Kis keresés után sikerült is mesterségesen emelt halomra épített, külsejében is hagyományos tüzelős ólnak látzó épületre akadnunk. Megközelítve láttuk, hogy ugyan már lakóépületté alakították, de még így is szemre való, műemléki értékű házat fedezhettünk fel. Szerettük volna belülről is szemrevételezni. Meglepetésünkre manikúrszalont találtunk a hagyományos farazatos nádfedél alatt. Német vendégünk Ráckevét a helyi élményei alapján Ackerbürgerstadtként „könyvelte” el.) Jegyezzük meg, hogy hagyományosan a településnek ez az árvizeknek

kitett övezete fogadta magába a ráckevei lakosok állattartó épületeit, gazdasági udvarait. Az idősebb lakosok erről még beszéltek nekem, amikor a várost tanulmányoztam.

A földhátan nagyjából észak–déli irányban a Dunával párhuzamosan alakíthattak ki utcákat. Csak a város északi végén talált a kataszteri felmérő két olyan utcát, amelynek tengelye északnyugati irányban kissé elfordult a Duna-part irányától. Úgy tűnik, a mai Kossuth utca volt Ráckeve kialakulása idején a főutca, a kiépülő város vezértengelye. Erre utalnak az elég töredékesen előkerülő építészettörténeti emlékek. Utóbb még néhány párhuzamos utca

alakult ki. A várost befogadó földhát szűkösége miatt a párhuzamos utcák feltűnően közel estek egymáshoz. Ezeket létrásan keresztutcák, közök kötötték össze. A beltelkek olykor olyan kicsinyek voltak, hogy a háznak szinte mind a két rövid vége telekhatáron vagy annak a közelében állt. A telektömbök a helyi terepadottságokhoz igazodtak, ezért távol esnek a mérnöki szabályosságtól, de egyáltalában nem minősíthető a település belső magja halmazosnak. Skaricza Máté (Ráckeve, 1544 – Ráckeve, 1591) verssorai megjelenítik a 16. századi Ráckeve utcáit. Érdemes idéznünk néhány strófáját.

(1.)

Kik Kevibe akartok be menni,
Illik néktek először ezt tudni,
Hogy én rajtam nem kell haragudni,
Utszáimon hozzám tuttok járni.

(2.)

Elegy belegy volt az én ülésém,
Sár, homok s víz miatt kerengésem.
De hogy lön itt le telepedésem,
Sok horgas köz s ucza juta nékem...

(70.)

Tágas piac, Malom piac egyik,
Széna piac, Fa piac negyedik,
Vagyon bennem Képes piac ötödik,
Áros piac, Rác piac hetedik.

(71.)

Vesztett dolog én bennem lakásod,
Utczáimnak te nevét nem tudod,
Nagy fel uczát, Kép fel uczát járod,
Mellyék uczát oda fel számolod.

(72.)

Romlásából az jó Fehér várnak,
Fehér vári uczát is adának,
Verésétül az len magh olajnak.
Olay verő néven edgyet hívnak.

(73.)

Alátérvén Nagy all ucza egyik.
Akasztófás, Makofalva másik.
Oldal ucza, Szénás ucza negyedik,
Szent Miklós uczája ötödik.

(76.)

Kevinek sok horgas uczái közt,
Oldal uczát teszed többi közt,
Nevezhetni mesterséghez képest,
Ha ki abban életében nem rest.

(77.)

Ki felindulsz az Szent Ábrahámtúl,
Szoros közt és Fa közt érsz azontúl,
Révköz, ismét következik azontúl,
Köves köz, Szénás köz mindazontúl.

(78.)

El alá eredvén ugyan onnan,
Oldal piac jön elődbe ottan,
Ruhás oldal szabókrul mondatván,
Boros oldal jó borokrul aztán.

(79.)

Te az Által uczát Szent Kereszttel,
Híjad Szennyes oldalt nevével,
És az után halászok nevével,
Halász oldalt mongy Isten hírével.

Ráckeve magját, történeti központi részét apró telkek jellemzik, a fésűs beépítés általánosan mondható. A házak általában egymenetű alaprajzzal épültek. A telkek és a házak mérete általában szerény. A rangosnak mondható épületekben legfeljebb szoba–pitvar–szoba–kamra alaprajzi egységek voltak kiépíthetőek. Nem túl gyakran L-alaprajzú épületeket is kialakítottak. A gazdasági udvarokat nyilvánvalóan a gazdasági épületekkel (istállókkal, ólakkal, magtárakkal, színekkel) a külön kialakított tartozékteleken kellett elhelyezni, ahol a takarmányok számára rakodóhelyeket és a nyomtató szerűket is biztosítani kellett. Nem győzzük hangsúlyozni, ezek a távolsági kereskedelmet folytató polgárok számára is elengedhetetlenek voltak. A vízrendezés előtti időszakban a tartozékteleket csak a városmagot nyugatról és délről körülölelő, az előbbieken már ismertetett, időnként vízjárta laposabb területen alakíthatták ki. Ráckeve település szerkezete a Csepel-sziget és a szomszédos Kiskunság települései, mezővárosai szálláskertes rendszeréhez igazodott. A második katonai felmérés kapcsolódó szelvényei meggyőző bizonyítékot nyújtanak. Jellegzetes, hogy a városmag utcás szerkezete ellenére a tartozéktelek térségében szabálytalan, legyezőszerűen szétnyíló görbe vonalvezetésű utakat láthatunk. A gazdasági telekrészek szabálytalan alakúak, köztük a feltárási utak zezgugosak, sok a zug és a zsákutca. Különös módon a 17. század végéről Ráckeve városmagjának sematikus, térképi vázlata fennmaradt a város látképevel együtt a Csepel-szigetről készített térképen.¹⁴

Ráckeve 1967-ben nagy építészettörténeti meglepetéssel szolgált. Az Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet áruházat

kívánt telepíteni. A Kossuth utca 1. számú épületet sajátították ki, amelyben addig a város könyvesboltja működött. A bolt felszámolása és a bontás előkészítése közben az egyik falban elfalazott gótikus ajtókeretet találtak, majd reneszánsz kőkeretek kerültek elő a vakolat rétegei alól. Kiderült, a késő középkori város egyik hajdan rangos épületére leltek. A fogyasztási szövetkezetek országos központi szervei az Országos Műemléki Felügyelőséggel egyetértésben étteremként, eszpresszóként, borozóként állították helyre a várostörténetileg és építészettörténetileg egyaránt kiemelkedő értékű épületet. A meglepett műemléki kutatók, építészettörténészek további alapos kutatásba fogtak és közel 20 olyan épületre leltek, amelyeknek kőből rakott falazatai gótikus, reneszánsz ajtó és ablak szarköveit, ablak- és ajtókeret-maradványokat rejtettek. Az egykori lakáskultúráról régészeti megfigyelések is híradással szolgáltak. Ma már bizonyosan tudhatjuk, Ráckeve otthonait is külső fűtésű kályhakkal melegítették a hideg évszakban. Érdemes arra emlékeztetnünk, hogy a húszas években Papp László (a Kecskeméti Városi Múzeum kutatójaként) kályhafűtéses lakóházak maradványait tárta fel Kecskemét környékének a hódoltság korában elpusztult falvai helyén. A Ráckevén talált ép kályhaelem, oromdísz bizonyíték arra, hogy a Kecskemét környéki kályhákhoz hasonló fűtőeszközt használtak. Mindezekből az is következik, hogy Ráckeve polgárai tiszta levegőjű, száraz hajlékokban lakhattak. A vendéglátás céljaira helyreállított épület rangosságához nem férhet szó, de fel kell figyelnünk arra, hogy az épület (három tagolódású ház) hosszirányban kitöltötte a telkét. Az egykori építető csak úgy tudott nagyobb belső teret biztosítani magának,

14 Cz. WILHELM GIZELLA: Ráckeve látképe és a Csepel-sziget térképe a XVII. század végéről. *Studia Comitatus I. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*. Szentendre, 1972. 129–134. A térkép jobb alsó sarkában lévő Razkove – olvassuk Rácköve formában, a környék őző nyelvjárást beszélt – városkép és az alatta lévő eléggé vázlatos városi helyszínrajz érdemes lehetne közlésre, de a bolognai Marsigli-gyűjtemény állományához nem tudunk kapcsolatot teremteni.

hogy egymás mellé, a telek másik oldalára is egy másik egymenetű, háromsztatú épületet emeltetett.¹⁵

Ráckeve ugyan szerencsésen túlélte a hódoltság korát, de súlyos veszteségeket szenvedett. Jellemző, hogy a városról is verselő, európai látókörű református papját is török rablók ölték meg. A felszabadító háború után mezővárosként nagyobb uradalom egyik központja volt. A belterület északi szomszédságában épült fel Savoyai Jenő herceg, tábornagy kastélya. Nem szolgálta a város fejlődését, hogy a távolsági hajóforgalom elkerülte, mivel a Dunának ezt az ágát mind a két végénél a folyószabályozási munkálatok során elzárták.

Ráckeve kataszteri térképének belterületi szelvénye általánosan fésűs beépítést mutat. A helyi épületállomány művészettörténeti, műemléki és régészeti vizsgálata nyomán abban is biztosak lehetünk, hogy a késő középkori és a kora újkori városi polgárság házait is fésűs beépítési rendben építették. A kereskedők városából uradalmi központtá vált mezőváros házainak falai a 20. század hatvanas, hetvenes éveiben is őrizték még ennek a tárgyi bizonyítékait. A fésűs beépítés a késő középkor polgár városaitól sem lehetett idegen. Ezt bizonyították Dávid Ferenc, a kiváló művészettörténész, műemléki kutató soproni vizsgálatai is. Ismételten kimutatta: a soproni legbelső városmag épületállományának falkutatásai kétségtelenné teszik, hogy a soproni polgárok a telkek első beépítésénél fésűs telekelrendezéssel éltek. Az első középkori, egymenetű alaprajzzal épített házak falazatának nyomait akár főúri családok soproni palotáinak homlokza-

tából is feltárta és a műemléki helyreállítás során be is mutatta.¹⁶ Úgy tűnik számunkra, a városiasság 19. és 20. századi ismérvei a történeti időben nem érvényesek, nem követhetők a múltunkban.

Sárospatak

Harmadik mintavételi helyünk Sárospatak, Zemplén megyéből. Sárospatak határában több helyen honfoglalók első nemzetségeinek szállásterületéhez tartozott temetőket tártak fel a régészek. Maga a mai város egésze bizonyosan történetileg a korai Árpád-kortól követhető. Királyi udvarháznak is helyet adott. Ennek következményeként a plébániája hosszú időn át exemptus jogállású volt, közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alatt állt. Erdőuradalom központja volt.¹⁷ A mediterrán medencéből hazánkban át Kijevbe vezető nemzetközi kereskedelmi útvonal egyik fontos állomása volt. Az út az újkorban is megőrizte jelentőségét. Ezt mi sem bizonyítja jobban annál, mint hogy a császári, királyi hatalom stratégiai akarata a gépi közlekedés korszaka előtt az utat Buda és Sátoraljaújhely között keresztező valamennyi vízfolyás fölé kőhidakat emeltetett. Az 1201-ben kiadott oklevélről számítják a városi státust. A nyolcszázadik évforduló alkalmából összefoglaló és áttekintő tanulmánykötetet jelentetett meg dr. Tamás Edit történész, múzeumigazgató szerkesztésében a Rákóczi Múzeum. (Az 1201-ben kelt oklevél a vallon hospesek települése, a mai Bodrogolaszi Patak területéből való kiválását is rögzítette.) A régebbi művészettörténeti, műemléki kiad-

15 BORKAYNÉ KÁLLAY ILONA: Régi házak Ráckeve kialakuló képében. *Műemlékvédelem*, 18. (1974) 3-4:165–169. GERGELYFFY ANDRÁS: középkori lakóházak Ráckeven. *Építés – Építészettudomány*, 5. (1973) 3-4:405–411. Különös figyelmet érdemel Fegyő János ráckevei leletmentése. A valószínűleg gabonával kereskedő polgár épületének maradványai között a Duna–Tisza közén elterjedt, kívülről fűtött kályha töredékeit, gótikus kályha oromdíszt tárta fel. A lelet arra vall, hogy az új város hamarosan szervesen kapcsolódott az alföldi környezet lakáskultúrájához. FEGYŐ JÁNOS: Késő középkori lakóház leletmentése Ráckeven. *Studia Comitatus 2. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*. Szentendre, 1973. 99–105. Miskei Antal fentebb idézett munkája 2012-ben kitért a középkori eredetű műemlékekre, és a Kossuth Lajos utca, valamint az István tér épületállományából már 19 középkori házról tudott. Rendkívül fontos KUBINYI ANDRÁS (ráckevei emlékeket is érintő) tanulmánya: Gondolatok a középkor végi alföldi és Alföld-széli mezővárosaink alaprajzi és építészeti fejlődéséről. *Építés – Építészettudomány*, 15. (1983) 1-4:283–291. L. még: PAPP LÁSZLÓ: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. *Néprajzi Értesítő*, 23. (1930) 137–152.

16 DÁVID FERENC: Gótikus házak Sopronban. *Magyar Műemlékvédelem*. V. 1967–1968. 98–124.

17 SZŰCS JENŐ: Sárospatak kezdetei és a Pataki erdőuradalom. *Történelmi Szemle*, 35. (1993) 1-2:1–57.

■ Sárospatak középkori településmagjának északi része a Bodrog hídja és a Suta patak, a Héce városrész határa között Franz Römisch 1785-ben készült lapján, az 1866-ban készített kataszteri birtokvázlaton és az 1896-ban készült, 1906-ban revidált kataszteri térképen. (MNL OL, S 11. 493; MNL BAZML SFL, Lechner Nonprofit Kft.) Világosan megfigyelhető, hogy a 18. században kivétel nélkül fésűs rendben, egyemenetű alaprajzzal épített lakóházak sorakoztak Sárospatak városában. Az 1866-ban készült birtokvázlaton már néhány keresztzárnyal kiegészített épületet rögzített a mérnök. A Híd utca és a Nagy utca találkozásánál rövid szakaszon zárt utcafrontot alakítottak ki. Az 1896. évi térkép tanúsítja, hogy a zárt utcai homlokzatú házsorok kiépítésére a Rákóczi utcában is több szakaszon vállalkoztak

ványok a sárospataki várat Árpád-korinak vélték. Kovalovszki Júlia, a Magyar Nemzeti Múzeum régésze 1962-ben végzett ásatása bizonyította, hogy a vár területén nem található a 16. század előttre datálható emlékek.¹⁸ Meg kell jegyezni, hogy a Vöröstorony feltűnően hasonlít a bizonyosan a 16. század derekán, hajdan híres horvátországi kikötő és város, Senj (Zengg) mellett felépített toronyszerű erősségre, várra. Sárospatak településtörténetét, településszerkezetét legújabbban Jósvainé Dankó Katalin régész, a Magyar Nemzeti Múzeum Sárospataki Rákóczi Múzeumának nyugalmazott igazgatója foglalta össze.¹⁹

Sárospatak eredetileg hosszú, egyutcás, a város központi magjában orsósan kiszélesedő település volt. A Budáról Kijevbe, a halicsi térségbe vezető fontos út a városon vezetett át. Nem volt jelentéktelen, hogy a Bodrogon itt könnyű átkelés kínálkozott. Éppen a 16. században épített vár déli előterében gázlőhely volt. (Nem véletlen, hogy a II. világháborúban a felrobbantott acélszerkezetű híd pótlására az ideiglenes hidat a hajdani gázló helyére, a Várkert déli kerítését kísérő Arad utca végére telepítették.) Perényi Péter a Vöröstoronyt és az azt védő két bástyát a gázlőként jól működő átkelőhely ellenőrzésére is építette. (Gondoljuk meg, amíg a tiszalöki duzzasztó nem épült meg, az év nagy részében a Bodrog vízmélysége a mostani átlagos szintnél jóval alacsonyabb volt!) Utóbb az erődített városrész északkeleti sarokbástyája közelében építettek hidat. Ez azért tekinthető a kora újkorban nagy teljesítménynek, mert a jobb part és a bal part magassága rendkívül eltérő. Az állandóan működő híd nagy helyzeti energiát biztosíthatott Sárospatak számára. A modern korban acélszerkezetű hidat kapott a város. A hajdani híd emlékét csak egy régi műszaki rajz őrizte meg. A mai vasbeton híd az ötvenes évek végén épült.

A középkori Sárospatak városiasságát az is jelezheti, hogy a város déli részén a domonkos

(1238) barátok, északi részen a ferences barátok (1261) és a klarissza nővérek telepedtek meg. Talán domonkosok háza, temploma állhatott a Szent József utcában, a mai görögkatolikus templom helyén. A helyi hagyomány szerint a 16. század harmincas éveiben, amikor a vár építését megkezdték, a domonkos kolostor és templom falait lebontották és az anyagukat a várfalba beépítették. A ferencesek kolostora, temploma a középkori Piac utca, a kataszteri térkép névírása szerint Nagy utca (a mai Kosuth Lajos utca) és a kataszteri térkép Ispotály utcája (a mai Görbe utca) találkozásának délkeleti szegletébe esett. Jósvainé Dankó Katalin és Szekér György számoltak be itt végzett kutatásaikról.²⁰ Erre a részre lokalizálható a klarisszák építészeti ma már ugyancsak eltűnt Szent Anna kolostora is (1391). Ennek a helynek a közvetlen szomszédságában, a középkori Piac utca nyugati oldalán épült az a középkori, ferences harmadrendű begina kolostor (1503), amelynek az épülete 1531 körül a sárospataki protestáns iskolázás, majd a Református Kollégium otthonává vált, és amelynek telkén a mai tanulmányi épületek és a Tiszáninnyi Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei állnak. A középkori épületet a 19. században lebontották. A mai épületegyüttes reprezentatív homlokzatát, bejáratát a telek túlsó oldalán, az egykor Új utca, majd Kovács utca (ma Rákóczi utca) vonalában építették ki. A vár megépítése és a belső városrész erődítése után ez az út vált a régi, nagyfontosságú országút nyomvonalává. A ferencesek a középkori belső város északi szélén telepedtek meg. (A városszéli elhelyezkedés általában jellemző volt a kolduló barátokra.) Az egykori kolostortól északra a város temetője feküdt. Nagy, nyugat-keleti irányú, a Bodrog-partra lefutó mélyedés, a Suta-patak, másként a Bábagödör választotta el Sárospatak északi külső negyedétől, a Hécétől. A hécei városrészben építette fel udvarházát a Pálóczi család 1429-ben, majd

18 A 800 éves város, Patak. Szerk.: TAMÁS EDIT. Sárospatak, 2004.

19 J. DANKÓ KATALIN: Sárospatak Településszerkezete. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 6. (2018) 3–4:15–33. BALASSA IVÁN: *Sárospatak történeti helyrajza a XVI–XX. században*. Miskolc–Sárospatak, 1994.

20 J. DANKÓ KATALIN – SZEKÉR GYÖRGY: A sárospataki ferences kolostor kutatása. *Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. [Bp.,] 1994. 359–376.

1465-ben erődítettek, várrá építettek át. (Ez ma már régészeti emlék.)

A középkori településszerkezetet alapvetően átalakította a török veszély miatt Siklósról, dél-magyarországi birtokairól Sárospatakra és általában az északkelet-magyarországi területekre költöző Perényi Péter, aki 1534-től a középkori városmag déli részén várat emeltetett. Az új vár és az azt védő erődítés két bástyáján kívül a gótikus plébániatemplom és a frissen emelt új erősség közé eső utcaszakaszt védőfalakkal, bástyákkal vette körül. Az erődítés déli, nyugati és északi falai, bástyái elé eléggé széles védőárkot készíttetett. Ez véglegesen három részre szakította az egységes úti települést, egyben kettészelte a város orsó alakú központi magját. Az erődített városba csak a Bodrog felé nyitottak szekerekkel is járható kaput. Ezt a helyiek Vízikapu néven ismerik. Egykori felirata 1541. április 16. dátumot örökített meg, amely az erődítés Perényi-féle korszakának befejezését jelzi. A templom keleti végén kialakított falsorosban nyitottak még a gyalogosok számára kaput. Ehhez vezetett a védőárok felett a Szárazhíd (ezt még Römisch térképe is megörökítette).

A középső városrész erődítésbe való foglalása is tartozéktelek kialakítására vezetett. Az erődített városrésztől északnyugatra, a középkori városmag nyugati oldalán alakult ki az erődítés miatt új nyomvonalra kényszerített országút külső, hegyek felőli oldalán a Majorok köze, ahol a védőfalak közötti telkeken és a város polgárainak udvarain el nem helyezhető gazdasági építményeknek, raktárhelyeknek biztosíthatnak teret. Az orsós szerkezetű városmag vá-

rosfalakon kívül maradt északi részén a telkek aprózódása miatt is szükségessé válhatott a tartozéktelek kialakítása. A Majorok közén ugyan nagyon korán lakóházakat is építettek, de a kataszteri felmérés 1866-ból származó birtokvázlatán is megörökítettek olyan telkeket, amelyeken csak pajta, csűr állott.²¹

A középkori város a Perényiek betelepülésével uradalmi birtokközponttá is vált. A 17. századtól, az allodiális gazdálkodás megszi-

■ A Híd utca (ma Attila út) északi házsora részben ma is őrzi az eredeti fésűs beépítést. A Bodrog felől a szélső műemléki védettségű lakóház barokk homlokzatával, boltíves tornácaival a táj általános háztípusához mérten erősen városi jellegű (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)

■ A Kossuth utca és a Híd utca sarka. A 19. században kialakított zárt utcai homlokzattal (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)

21 Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátorajjújhelyi Fiókleveletára (= BAZML SFL) VI. 102/c. A Sátorajjújhelyi Pénzügyigazgatóság iratai, 1850–1950. Kataszteri birtokvázlatok, 1852–1945. 47. doboz. Sárospatak.

■ A Kossuth utca és a Hid utca találkozásánál a 19. század végére három szomszédos, emeletes házzal hosszabb zárt homlokzatú utcaszakaszt építettek ki az eredeti fésűs beépítésű épületek kiegészítésével. Boltokat, vendéglőt, gyógyszertárat helyeztek el ezen a szakaszon. Az épületek ma is lényegében változatlan funkcióban szolgálják a város lakóit, látogatóit (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)

lárdulásától a város polgárainak érdekei egyre inkább alárendelődtek a földesúri birtok gazdasági érdekeinek. Erre olykor a város tanácsának jegyzőkönyveiben találunk utalásokat. A középkori várost a mezővárosi fejlődés irányába terelték a 17. és a 18. század fejleményei. Ez vezetett oda, hogy Sárospatak az országos hírű tanintézményei, a kétféle akadémiai képzést nyújtó Református Kollégiuma ellenére a dualizmus elején végrehajtott közigazgatási reform során elvesztette városi jogállását, és csak 1968-ban kaphatta vissza.

Sárospatak a Bodrog jobb partján fekvő része – a történeti források szerinti és a 19. század utolsó harmadáig hivatalosan használt nevén Sáros-Nagy-Patak – az Eperjes–Tokaji Hegylánc, újabb nevén a Zempléni-hegység délkeleti peremének legszélén, geológiai törésvonal mellett felszíni és csekély mélységben rejtőző andezit sziklaháton, illetve mellette vulkáni tufán települt. (A tufát a helyiek kőpornak ne-

vezik, mert könnyen megmunkálható, morzsalékosává válik fejtés közben. A pataki pincék jelentős részét ebbe a kőzetbe vájták.) Az andezitet és a tufát vízzáró réteg nélkül néhány méter üledékes talaj borítja. Az andezit a Bodrog széli törésvonalon a felszínre bukkan. A középkori Sárospatak tengelyét adó utcák több méterrel magasabban voltak, mintsem valaha is veszélyeztethette volna azokat a Bodrog árvize. Városi polgárok, kézművesek, értelmiségiek megtelepedésére vall, hogy a Piac utca (Nagy utca), Kossuth utca keleti, Bodrog felé eső házsorának a telkei rendkívül rövidek, mert az utca itt nagyon közel fut a magas part pereméhez. A telekvégek mögött

szinte falszerűen végződik a településre alkalmas színt, mintha szakadó part lenne. Ezek a telkeken egy-egy ház elfért, akár műhely is helyet kaphatott, de gazdálkodáshoz szükséges építmények, rakodók kialakítására nem kínált alkalmas teret.

Sárospatak települési és építészeti adalékait a helyi levéltári forrásanyag nyomán Román

■ A Kossuth utca északi szakaszának részlete. A középkori eredetű fésűs beépítés megmaradt. A bal oldali és jobb oldali házak utcai homlokzatát úgy alakították át, hogy újabb, városiasabbnak vélt, keresztcsárnyas épületekre emlékeztessék az utcán járókat (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)

■ A Kossuth utca keleti házsorában álló, a 19. század folyamán L alaprajzúvá átépített, homlokzata közepén szárazbejárásos kapuval, „dufarral” bővített lakóház. Az átalakítás előtti házban lakott Kossuth Lajos, amikor a Sárospataki Református Kollégiumban joghallgató volt. Az emléktábla erre emlékeztet (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)

János, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek egykori levéltárigazgatója feltárta.²² Számunkra különös jelentősége van a város történeti térképeinek. A sárospataki uradalom kincstári kezelése idején ismételten készültek térképek. Franz Römisch kamarai geometra 1785-ben készített *Mappa regii cameralis oppii Sáros Nagy et Kis Patak* térképlapja²³ ad alapot, hogy a Patak városának adózó polgárok otthonait befogadó telkek típusait, beépítésük rendjét elemezzük és összevethessük az 1866-ban felvett birtokvázlat és az 1896-ban szerkesztett újabb kataszteri térkép anyagával.²⁴ Számunkra bőségesen elegendő, ha a városnak csak a 16. században elkészült, az erődítésen kívüli, a gótikus templom és a Bábagödör vagy másként a Suta-patak mély völgyéig terjedő részét elemezzük. Az orsósan kiszélesedő középkori település-

nek ez az északi része, amelyet az erődítésen belüli résszel szemben nem alakított át a földesúri akarát. A Suta-patak nagyon határozottan elkülöníti a városmagot a sűrűn lakottá csak a 15. század vége után való Hécétől, a város legészakibb negyedétől. Ha a kataszteri birtokvázlatot és az 1896-ban készített kataszteri térképet összevetjük, jó elemzési alapot kapunk. Mindkét változat a város északi részét azonos déli határvonalig mutatja. Szinte telkenként lehet azonosítást végezni vagy a két dátum közötti változásokat észlelni. A várkastély és a gótikus templom közötti, az erődítésen belüli utcát azért nem érdemes elemeznünk, mert földes-

úri és kamarai kezdeményezésre igen sok középkori telket, házat felszámoltak, középületet létesítettek, vagy a plébánia épülete esetében három házat építettek egységes épületté.²⁵

Az 1866-ban felvett kataszteri birtokvázlatot a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára őrizte meg. Az egykori, Sátoraljaújhelyen működött Pénzügyigazgatóság anyagában maradt fenn. A birtokvázlat hátlapjainak felirata szerint a mérnökök a 16. felügyelőség kebelében végezték a munkálatot. Idézzük a feliratot: [középen] „Város / Sáros Nagy Patak / Magyarországon / Zemplén megye Sátor Alja Újhely adóhivatal / 1866 [bal oldalon] Szerkesztette 1-ső osztályu segéd / Příhoda Károly [középen] Bejárta a felvevő [jobb oldalon] Felvette 3-od osztályu mérnök Zabel Adolf.”

22 ROMÁN JÁNOS: *Források és regeszták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban*. Sárospatak, 1965. (Mint az egykori kiadó, szerkesztő jegyzem meg, a helyi levéltár és más levéltári forráscsoportok módszeres kiadását szorgalmaztuk, de nem kaptunk megértő támogatást.)

23 MNL Országos Levéltára (= OL), S 11. 493.

24 Az 1896. évi felmérés szelvényei a Lechner Nonprofit Kft. kataszteri térképgyűjteményében, illetve másolatban az MNL OL-ban érhetőek el.

25 1964 és 1966 között a múzeumépület közműveinek felújítási munkálatai során a várkastély északi homlokzata előterében a 16. századi védőárkon kívül a tűzvédelmi víztároló alapozása közben középkori ház tudatosan romba döntött maradványaira leltünk. A kőfalak maradványai között egy pálcatagos, gótikus ajtókeret kettőtört szemöldökkövét menthettük ki. A tároló medencéjének a mélyítését mellőztük, hogy ne pusztítsák el a feltáratlan ház maradványait. A legutóbbi időben a víztárolótól északra több középkori ház alapfalaira és pincéire letek a régészeti feltárás során.

A kataszteri szelvény eredeti felirata a jobb felső saroknál a margón: „*Sáros Patak, K. oszl. XXV. 20. szelv. bf.*” Másodlagosan a helynevet áthúzták, Sárospatak formára írták át és a K betű elé beszúrták: I. rész. A szelvény alsó margóján: „*Egybehasonlított Holley Ferencz főmérnök, Felvette, kiszámította és kirajzolta Dolesch Gyula főmérnök.*” A szelvény a kispataki Bodrog nagy kanyarulatától nyugati irányban a vasúti pályán túl a Sospatakra járó dűlő területéig ér. Délen a Bodrog hídjára vezető Híd utca (ma Attila út) kezdeti szakasza és a mai időben a postaépület telke vonalában fut a szelvény belterületet érintő része. Északi irányban a református temetőn túl kijelölt úttal, még beépítetlen területtel zárul a belterület ábrázolása. Ettől az úttól északra „Héce” dűlőnéven a Végardó község határvonaláig igen keskeny parcellák sorakoznak. A szelvény legészakibb vonalában a vasút 188. őrháza látható, ahol a Patakról Újhelyre vezető út keresztezi a vasúti pályát. A szelvény keleti széle kisebb részt lemetsz a hécei beépített területéből. Az eltérő méretarány ellenére jól kapcsolható a birtokvázlathoz és a Römisch-térképhez. Jól következtethetünk a beépítési rendszerre, az utcafront esetleges változásaira.

Megállapíthatjuk, hogy a középkori eredetű telekkiosztás közel állt a szalagtelkes rendszerhez. A beépítés fésűs volt. Franz Römisch a térképén néhány kivételt nem számítva csak egy menetű alaprajzzal épített házakat észlelt. Ritka kivételektől eltekintve minden épületet a telek hosszanti határvonalához igazítva emeltek, azaz fésűs beépítést alkalmaztak. A Römisch-térkép a beépítés rendjét tekintve nagyon hasonlít Ráckeve központi utcájának bizonyosan középkori eredetű házakkal beépített szakaszára. Az 1866-ban befejezett birtokvázlal arról vall, hogy a Híd utca és a Nagy utca találkozásánál az eredeti fésűs beépítést az utcavonalra épített keresztzárnyak emelésével alakították át. Ez különösen jól látszik a Híd utca torkolatával szemben a Nagy utca nyugati oldalán, az egykori városháza, a mai Járási Hivatal székháza szomszédságában. Utóbb – amint azt a kataszteri térkép mutatja a millennium időszakából – ez az utca keleti oldalán is bekövetkezett.

Sajátos módon ez a beépítési forma a nyugati házsorban a Rákóczi utcát (korábban Kovács utca, azt megelőzően Új utca) a Kossuth utcával (korábban Nagy utca, azt megelőzően Piac utca) összekötő mellékutcáig (a mai helyi köznyelv szerint Patika köz, a birtokvázlal szerint „Galgóczi köz utca”) terjedt. A keleti oldalon kissé túlterjedt a Patika köz torkolatánál. Hasonló zárt utcafronttá épülést lehet látni a kataszteri térképen a Rákóczi utca keleti oldalán a Templom köz és a Patika köz közötti szakaszon. Az utcavonal teljes beépítésére példát láthatunk a Rákóczi utca és a Majorok köze találkozásánál. (Ez ma a Hotel és a Bodrog Áruház teljesen megújított környéke. Itt a kataszteri térkép már inkább csak történeti forrás lehet.) Sajátos, hogy a Kossuth utcában bőségesen maradtak az eredeti beépítési rendhez igazodó, egymenetű alaprajzzal emelt házak és fésűsen beépített utcaszakaszok. Jellegzetes lehet a Híd utca, ahol ma is áll az egyik legemblematikusabb lakóház a barokkos ívű homlokzatával, a Bodrogra néző íves tornáccal. A tágabb környék háztípusához képest nagyon is városi, kőművesmesterek alkotta, urbanitást sugalló (műemlék) épület ez. Mögötte két egymenetű lakóépületet kockaházzá alakítottak át, aminek eléggé provinciális hatása van.

Az eredmények összevetése

Érdemes a fenti észleléseinket, megfigyeléseinket összegezni. Meg kell állapítanunk, hogy vizsgált településeink a történeti időben ugyan megtartották városi funkcióikat, de a városok rangsorában sajátos körülményeik miatt hátrább kényszerültek. A középkori települési sajátosságait azonban eléggé markánsan megőrizték. Mind Ráckeven, mind Sárospatakon a középkori és az újkori városi élet, akár a magas kultúra szolgálata, alkotó művelése megfért az örökölt fésűs beépítési rendszerrel. A zárt utcafrontot csak nagyon későn, másodlagosan alakították ki. A soproni alapos építészettörténeti kutatások bizonyítják, hogy a hazai városfejlődés élvonalába tartozó soproni polgárok is bizonyos időszakban fésűs beépítéssel éltek a belvárosban is. A településföldrajz kutatásai-

ban megalkotott, a 19. és a 20. századi életjelenségekre alapozott várostípus aligha követhető visszafelé a történeti időben. A jövőben nem lenne szerencsés, ha a városiasság építészeti jegyeit fenntartások nélkül a történeti örökséget hordozó városok közösségén, építészeti, települési kultúráján számonkérnénk.

Mélyen elgondolkoztató, hogy a mezővárosok földműves polgárait nem tekintjük városalkotó, árutermelő tényezőknak. A nemzetközi piacra tenyésztő, termelő, tözsérkedő személyek az urbanitás mérlegelésénél miért nem vétettek eddig figyelembe polgárként, városalkotókként? Az olyan városok szerepét, amilyen Kecskemét, Szeged, Hódmezővásárhely, Makó, Debrecen volt, újra kellene gondolni! Különösen a tájszervező szerepüket kellene történeti vonatkozásokban ismételten mérlegelni. Nem lenne szabad megfeledkeznünk a monokultúrába hajló kertész árutermelőkről, a történeti borvidékeink külföldre értékesítő szőlőműves polgáiról. Abaújszántótól Sárospatakig, Sátoraljaújhelyig, a nemzetközi hírrel dicsekvő Tokajig hány olyan mezőváros van, amelynek kedvező adottságai voltak, lennének az urbanitásuk fejlesztésére, de valamiként az elmúlt évszázadban mégis elterelődött róluk a figyelem, támogatások híján válságokat éltek át. Régi igazság, hogy a történelem az élet taní-

tómestere. Ezt azzal toldhatnánk meg, hogy a kataszteri térkép, kataszteri iratok sora a tanítómester egyik legjobb, legsokoldalúbb elemző és bizonyító eszköze, szinte mesebeli csodatükör, amely mindig a valóságot mutatja. Csak bátran kellene használni, tanulságait kötelességünk folyamatosan közkinccsé tenni! Somorja, Ráckeve, Sárospatak urbanitásának történeti mérlegelése – reméljük – ösztönzővé válhat.

Nagyon köszönöm dr. Végh Lászlónak, a Fórum Kisebbségkutató Intézet Szlovákiai Magyar Levéltár igazgatójának a folyamatos segítségét, dr. Kocsis Aranka etnográfusnak, kiadói szerkesztőnek, hogy volt szíves konzultációival, tanácsaival munkámat támogatni. Nélkülözhetetlen segítséget kaptam a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma munkatársaitól, dr. J. Dankó Katalin régésztől, a múzeum nyugalmazott igazgatójától, dr. Tamás Edit történésztől, igazgatótól, amit hálással köszönök. Gombos Levente úrnak, a múzeum munkatársának pedig azt köszönöm, hogy volt szíves a helyszíni fényképeket elkészíteni. Ugyancsak nagy segítségemre volt tanulmányom elkészítésében, hogy Somorja 1894. évi kataszteri felmérésének belterületi szelvényeit dr. Adrián Belák igazgató úr (Ústredný archív geodézie a kartografie) megküldte, előzékenységet ugyancsak hálással köszönöm.

■ A Kossuth utca keleti házsorának részlete a Patika köz torkolatánál. Az eredeti fésűs beépítésű házakat keresztzárnyak emelésével zárt utcai homlokzatúvá építették át, és boltok, vendéglők számára kínáltak alkalmas elhelyezést. A szomszédos épületek egyikében működött az a vendéglő, ahol a főiskolai ifjúság alkalmanként szórakozott, és ahol később az öregdiákok találkozóinak ünnepi ebédeit tartották (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)